

KİTAP TANITIMI

ELEŞTİREL TEORİNİN ELEŞTİRİSİ

Rıdvan Şentürk

1. Baskı

Kesit Yayınları, İstanbul, 2013

Tamer Yıldırım*

Kitap, genel olarak eleştirel teorinin ya da daha doğru ifadeyle Frankfurt Okulu'nun ana ilkelerinin ve temsilcilerinin kısa bölümler halinde -aforizmalar diyebileceğimiz bir şekilde- eleştirilerini içermektedir. 10 bölüm olarak oluşturulmuş olan kitabın *Ek* kısmında ise kitap içerisinde çevirisi yapılmış olan *Der Spiegel* dergisinin 5

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ocak 1970 tarihli Max Horkheimer ile yaptığı röportajın Almanca metni verilmiştir.

Çeyrek yüzyıldır ülkemizde de hakkında yoğun çalışmalar yapılan Eleştirel Teori en yalın şekilde şöyle tanımlanabilir: Hiçbir zaman bir sistem olma iddiası taşımadan kültürel fenomenlere yönelik ortak, eleştirel, temel bir tutum ve perspektiftir. Tarihsel olarak farklı dönemlere ve Frankfurt Okulu ekseninde farklı isimleri içinde bulundurmasına rağmen en fazla öne çıkanlar M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse ve son dönem için J. Habermas'tır. Yazar da genel olarak bu tanıma temel olarak şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Frankfurt Okulu ismi altında gelişen düşüncelerin vücut bulmasında hem dönemin sosyal-kültürel, ekonomik ve siyasal şartlarının, hem de aynı dönem içinde ve öncesinde ifadeye kavuşan ve gelişmelerle refleksiyon kuran düşünce ve sanat geleneğinin önemli ölçüde etken olduğu muhakkaktır. Eleştirel Teori adıyla gelişen düşünce hareketini karakterize eden Aydınlanma dönemi, iktidar, bütünlük felsefesi karşıtlığı ile araçsal akıl, kültür endüstrisi ve medya eleştirisidir. ... Temelde Aydınlanma, Modernizmin eleştirisi yer almaktadır. Özellikle özne-nesne ayrımı önemli bir yerde bulunmaktadır. Modernizm projesinin üzerine inşa edildiği özne-nesne denkleminin, öznenin aleyhine tersine dönmeye başladığı; önceleri öznenin öznelliğinin ve iddia edilen evrensel hakikat söylemlerinin tasallutu altında bulunan nesnenin karşı saldırıya geçtiği: kendisinin fikirler, ahlaki ve kültürel değerler taşıyan etken güce dönüşmeye, öznenin ise nesnesini yitirmeye ve kendisine nesne muamelesi yapmaya başlaması önemlidir" (s. 7-13). Fakat yazarın yaptığı genel bir değerlendirme vardır ve buna göre: "Eleştirel Teori, tohumlarının aydınlanma döneminde atıldığını ileri sürdüğü bütünlük felsefesi ve iktidar karşıtlığına odaklanmış ve dönemi karakterize eden hükümlanlık ruhuna işlerlik kazandıran araçsal akıl, kültür endüstrisi ve medya eleştirisine yönelmiştir. Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teorisi Batı düşünce geleneğinden, özellikle idealist felsefeden, estetik modernizmden, klasik-modern bilimsellik iddiasından, Freud psikanalizinden, Yahudilik mistisizminden ve yontulmuş Marksizm, hatta ihtiyaca göre anarşist-liberal düşünce gibi çeşitli ve birbirinden farklı unsurlardan, söylemlerden müteşekkil bir kolaj oluşturur; özü itibarıyla, modern ideal öznenin rehabilitasyonu ve yeniden tesisinden başka çıkar yol

bulamayan ve böylece sürecin başına geri dönmekten ve yeniden denemekten başka umudu olmayan nihilist bir çılgılık olarak kalmıştır” (s. 16). Bu eleştirinin ilk kısmına katılmakla beraber nihilist değerlendirmesine katılmak tam olarak mümkün değildir. Zira Frankfurt Okulu’nun etkili olduğu dönemde yani 68 kuşağı olarak değerlendirdiğimiz kişilerde böyle bir tavır bulunmaktadır. Fakat Frankfurt Okulu’nu ve özellikle Eleştirel Teorinin tamamını böyle indirgemeci bir anlayışla eleştirmek doğru sonuçlara ulaşmamızı engeller. Yazarın değerlendirmesi de sanki 68 kuşağıyla Eleştirel Teorinin böyle bir birlikteliğe sahip olduğu şeklindedir ki, özellikle Adorno ve Horkheimer’in daha öncesindeki tavırlarıyla –öğrenci hareketlerine karşı oluşlarıyla- bunu bağdaştırmak zor olacaktır. Hatta Adorno, 68 gençlik eylemlerinin arkasında kendi eleştirel teorilerinin bulunduğu savına karşı, eylem izlenceleri ortaya koymadıklarını, eleştirel teoriden esinlendiklerini söyleyenleri desteklemediklerini özellikle vurgulamıştır. Fakat yazara göre “1967-68 yıllarında gençlik hareketleriyle birlikte popülerleşmesinin zirvesine ulaşan Eleştirel Teori, felsefi ve politik bir harekete dönüşmemiş ve nihayet 1970 yılından itibaren etkinliğini yitirmiştir. 1970’lerden sonra gelişmeye devam etmesine öncülük ettiği medya, kültür araştırmaları ve eleştirileri geleneğine dahil olmuş ve nihayet 1980 ve 1990’lı yıllarda hız kazanan postmodern iktidar, medya ve kültür tartışmaları içine entegre edilen disiplinler arası bir unsura dönüşmüştür”. (s. 19).

Yazarın eleştirdiği bir diğer husus da Frankfurt Okulu’nun Freud’un görüşlerini büyük ölçüde benimsemesidir: “Frankfurt Okulu temsilcilerinin, Freudyan psikanalizi eleştirmek yerine, model olarak benimsemelelerinin sebebi, aydınlanmanın üzerine inşa edildiği ideal özne tasavvurunu Freud’un temelinde sarsması olabilir mi? Fakat bu, Frankfurt Okulu’ndan çok Freud’un başarısı sayılmaz mı? Asıl sebep, Freudyan psikanalizin amaçlanan Aydınlanma eleştirisine uygun malzeme sunması mıdır? Hegel gibi Freud’un da hedeflenen başarıya ulaşmak/yıkımı gerçekleştirmek için araçsallaştırılması mıdır? Eleştirel Teori’nin, Horkheimer ve Adorno’nun öncülüğünde Marx, Hegel ve Freud’dan oluşan bir üçleme üzerine inşa edildiği görülmektedir. Eleştirel Teori’nin, özü itibarıyla sonu totaliterliğe varan toplumsal nispetlerin ve ilişkilerin eleştirilmesini, zorunlu görülen değişikliklerin işaretlenmesini aynı zamanda teori inşa etmenin toplum-

sal ve tarihi şartlarının ideolojik eleştirisini yapmak suretiyle muhasebesini öngördüğünü söylemek mümkündür” (s. 57). Modern dönemin şekillenmesinde etkili olan Hegel, Marx ve Freud’dan Frankfurt Okulu’nun temsilcilerinin etkilenmesi ve onların görüşlerinden eleştirerek veya kısmen değiştirerek yararlanmaları son derece doğal bir durumdur. Bugün herkes Eleştirel Teori’nin Marx’ın görüşlerinden etkiler taşıdığını kabul etmektedir. Bu konu eleştirilecek bir durum değildir. Eğer eleştirilecekse o zaman bu düşünce sahiplerinin bizzat kendileri eleştirilmelidir.

Eleştirilen bir diğer husus ise özellikle Adorno’nun savunduğu negatif diyalektik düşüncesinin problemlidir. Yazara göre: “Negatiflik yani özdeş olmama ilkesi ve düşüncenin karşıtlık ilişkisi, modernizmde olduğu gibi, düşüncenin karşıtlık ilişkisi tarafından esir alınmasından başka bir şey değildir ve ne toplumu, ne sanatı, ne insanı, ne devleti, ne de bizzat düşünmeyi izah etmeye yetecek bir ehliyet ve salahiyyete sahiptir. Adorno ideal bir toplum adına, eşitliğin hâkim olduğu farklılıkların bir arada yaşayabildiği, kimseye başkasının kimliğinin dikte edilmediği, çok çeşitli ve çok kültürlü, günümüzde, her yerde propagandası yapılan ama mevcut gidişata meşrulaştırmanın ötesinde hiçbir sonuç doğurmayan demokratik bir model önermekten başka somut bir alternatif sunmaya muktedir gözükmemektedir... Adorno düşünceye, sistematikleşmediği halde bağlayıcılığı olan modeller önermektedir. Düşünce modeli sistemleşmeksizin sınırları belirlenmiş bir alana/bilgi nesnesine yönelmeli ama asla bir üst kavrama ulaşarak konuyu uçuklaştırmamalıdır. Adorno’ya göre felsefi düşünce, modellere göre düşünmek; negatif diyalektik ise model analizlerinin bir toplamıdır. Bu araçsal aklı daha da gelişmiş biçimde işlevselleştiren yaklaşım, model konusunu işleyen ve homojenlik ve süreklilik ilkeleriyle sistem düşüncesi olarak genişleten Kant’tan geriye doğru atılmış bir adıma işaret etmektedir. Kaldı ki Adorno bilim adamlarının araştırma alanlarını, bütünlüğün yansımış bir durumu olarak belirleyemeyeceklerine işaret ederken, aslında bütünlüğün gerekliliğini itiraf etmekte ve kendi model düşüncesiyle çelişmektedir. Bu durumda negatif diyalektiğin, o belirlenemeyen hangi bütünlük adına modelleri analiz edeceği sorusu cevapsız kalmaktadır. Eleştirel Teori’yi, özellikle ilk yıllarda Freud’un pozisyonunu alarak modernleşme sürecinin zihinsel hastalıklarını ifşa edecek, özne şuurunu akıl-dışı güçle-

rin istilasından kurtaracak ve temizleyecek bir psikanaliz denemesi olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Ancak bu safiyane bir biçimde tasarımılanmış libidinal ve ödipal operasyonun hiç de gerçekçi olmadığı ortaya çıkmış, tahripkâr bir girişim olarak kalmıştır. Eleştirel Teori politik bir tavır geliştirmek bir yana, Post-Marksist düşünceden ziyade post-modern tartışmalara malzeme olmuştur. Lyotard'ın da işaret ettiği gibi, mikrolojileri çoğaltmaya davet eden Adorno sonrasında, bunalım kültürünü daha da derinleştiren paralojilerin çoğaltılışına şahitlik edilmektedir” (s. 82-3). Bu konuda Adorno'nun bir günah keçisi gibi öne sürülmesi değerlendirmenin tarafsızlığını ortadan kaldırmaktadır. Yani modern dönemdeki problemlerin kaynağı farklı kişilerce farklı unsurlarda görülmüş ve ele alınmıştır. Dolayısıyla belirtilen problemlerin kaynağını eleştirel teoriye ve Adorno'ya bağlamak indirgemeci bir yaklaşım olarak doğru olmayacaktır.

Yazara göre “Horkheimer'in 1963 yılında kaleme aldığı Teheismus-Atheismus başlıklı makalesinde sarf ettiği cümle baştan itibaren ve özellikle *Die Dialektik der Aufklärung* ve *Negative Dialektik* gibi eserlerinde hâkim olan olumsuzlama ve özdeşsizlik kavramlarında ifadeye kavuşan Yahudilikten mülhem şüpheli tavrı özetlemektedir: Horkheimer makalesinde, Tanrı olmaksızın mutlak bir anlamı yakalamak/inşa etmek istemenin kuruntulu boş bir çaba olduğunun ifade etmektedir. Bu cümle esasen Horkheimer-Adorno'nun baştan itibaren toplumun eleştirel teorisi olarak inşa etmek istedikleri söylemin ne denli bir çıkmaz içinde olduğunu bildiklerini göstermektedir. Horkheimer'in araçsal aklın yerine ikame etmek istediği nesnel aklın, nasıl aslında metafizik ile kaynaşmış bir teoloji olduğunu itiraf eden bu cümle, Eleştirel Teori'nin daha önce iktidardan indirilmiş olan substansiyel aklın varisi olduğunu göstermektedir. Bu, aslında Mutlak Varlık olmaksızın hakikatin de olmayacağını söylemektir”. (s. 31-2). Belki Horkheimer için dinle ve özelde Yahudilikle böyle bir ilişki kurulabilir fakat Adorno ve diğerleri için bunu söylemek çok da mümkün değildir. Bu konu yazarın fazlaca ön plana çıkardığı sorunlu hususlardan birini oluşturmaktadır. Yani Frankfurt Okulu'nu oluşturan kişilerin Yahudi kökenli olması: “W. Benjamin, Frankfurt Okulu'nun Marksizm, Freud ve idealist felsefe geleneğini araçsallaştırmak suretiyle gizli teolojik emeller besleyen Horkheimer, Adorno ve E. Fromm gibi üyelerinin aksine grubun, Yahudilik

kimliğini ve teolojik şuurunu açıkça ifade eden, oldukça alegorik kavramlarla da olsa, romantik bir Mehdi/Mesih beklentisi içinde olduğunu itiraf eden en dürüst kalemidir. ... Adorno ve Horkheimer'ı 1930-40 arasında en çok rahatsız eden özelliğin, kendilerinin gizlice yürütmeye çalıştığı teolojik niyetlerini materyalizmle maskeleyen çabalarını, Benjamin'in ifşa etmesi, Mehdi beklentisi içinde olan bir Yahudi olarak, materyalizm dâhil her şeyin teolojik gayeliliğe hizmet etmesi gerektiğini açıkça ilan etmesidir." (s. 102). Bu değerlendirme de bazı sorunları kendisinde barındırmaktadır. Her şeyden önce Benjamin Frankfurt Okuluyla ilişkisi farklı bir şekildedir. O, Moskova ile Kudüs arasında sıkışmış birisidir. Bundan dolayı Benjamin'in ne düşündüğü veya nasıl okunması gerektiği tartışmalıdır. Onu bir teolog olarak değerlendirip de okuyabilirsiniz, bir Marksist olarak da okuyabilirsiniz, her ikisidir de diyebilirsiniz veya her ikisini bağdaştırmaya çalışan başarısız birisi olarak da değerlendirebilirsiniz. Bu bakış açısına göre değişir. Benjamin'den hareketle Frankfurt Okulunun tümünü niteleyecek bir değerlendirme yerinde olmayacaktır. Benjamin her şeyden önce enstitünün dış çevresinin bir üyesi olarak görülür. Ayrıca insanlar dönem ve şartlara bağlı olarak düşüncelerini değiştirebilirler. Bir savaşın öncesinde, bir katliam döneminde ve sonrasında bireylerin olayları özellikle toplumsal koşulları ve tarihsel olguları değerlendirmesi farklılık arz edebilir. Bu noktada hedefte olan Horkheimer ve Adorno'da bir perspektif değişimi olmuş ama bu daha ziyade kendisini Marksist düşünceden uzaklaşmada göstermiştir. Fakat her halükarda onlar ilk olarak Marksist kuramsal yaklaşımı derinleştirmişlerdir. Ayrıca kitapta yapılan Yahudilikle ilgili söylenen olumsuz etkiler konusuna gelince bir insanın sahip olduğu dinden öğeler taşıması eleştirilecek bir durum değildir ve Horkheimer da dinle veya Yahudilikle ilgili görüşlerini maskeleyen ihtiyacı duymamıştır.

Yazarın bir eleştirisi de Frankfurt Okulu'nun son etkili temsilcisi olan Habermas'a yöneliktir: "Habermas, krize girmiş, ötekileşmiş modern akılla diyaloga girerek barışmayı, restore edilmiş bir modernleşme sürecinin başlangıç noktasına geri dönmeyi, hem metafizik alana kaymaksızın tarihsel materyalizmi monopolist özelliklerinden hem de Eleştirel Teori'yi, bizzat Aydınlanma aklının gelişme sürecinden çok kendisine yönelmiş olan pessimist eleştiriden ve arkasında bulunan metafizik/teolojik unsurlardan arındırarak

tekrar Batı aklına kendine refleksiyon kuran materyalist-pragmatist bir eleştirelilik kazandırabilmeyi ummaktadır. ... Habermas, restore etmek istediği unsurların ve nispetlerin, esasen çoktan yok olmayı hak etmiş bir harabe olduğunun farkına varmamakta, illüzyonist bir dil oyununa tevessül etmektedir”. (s. 127-8). Habermas, Aydınlanmanın tüm boyutlarıyla düşünüldüğünde eleştirilecek kısımlarının bulunduğunu, bunu bütüne teşmil etmenin yanlış olduğunu ve dolayısıyla Frankfurt Okulu’nun önceki temsilcilerinin görüşlerinde gördüğü eksikleri eleştirdiğini belirtmektedir. Fakat Habermas, farklı değerlendirmelere sahip olmasına rağmen Frankfurt Okulu düşüncesiyle aynı çizgidedir. Bu anlamda onun en önemli katkısı hermenötik ve pozitivist (psikanaliz ve toplumu da) uzlaştırmaya çalışması olmuştur. Yani daha önce de belirttiğimiz gibi, günümüzde yapılacak bir açıklama ile Paylaşım Savaşı sonrasında yapılacak bir değerlendirme farklı olacaktır.

Kitabın özeti yine kitapta geçen şu cümleyle ifade edilebilir: “Eleştirel Teori’den geriye, kendi teolojik hakikatlerini intibak etmek suretiyle meşruiyet kazanacaklarını zannettikleri farklı söylemlerin kisvesi altında çığnemiş ve tahrif etmiş bir çabanın romantizm ve nihilist metafiziğinden başka bir şey kalmamıştır”. (s. 131). Sonuç olarak adı Eleştirel Teori olan bir düşüncenin eleştirilmesi doğal bir durum olacaktır. Horkheimer’in da söylediği gibi “Eleştirel Kuramının değişmiş bulunan bugünkü tarihsel koşullar altında düşüncesizce ve dogmatik bir biçimde ele alınması, Eleştirel Teorinin reddettiği ve ortadan kalkmasına çalıştığı süreci hızlandırmaya yarar”. Dolayısıyla eleştirel kuramın eleştirel bir şekilde ele alınması, olması gereken ama tarihsel olarak değerlendirilirken zamanın ruhunun da dikkate alınması gerekli bir durumdur. Fakat yazar, Eleştirel Teoriye yönelik eleştirilerini büyük ölçüde itiraz ederek geliştirmiş ve Frankfurt Okulunun başarısızlıklarını göstermeye çalışmış, bu noktada Yahudilik karşıtlığı hemen tüm bölümlerde kendisini göstermiştir. Oysa yazarın bu eleştirileri her düşünür için daha ayrıntılı bir şekilde sunması konunun açılanmasına daha fazla fayda sağlayacaktı. Ayrıca, çevirisi yapılan Almanca metnin kitaba eklenmesi gereksiz olduğu gibi çevirinin üslup açısından sorunlu olduğunu da belirtmek gerekir. Yine de genel temayülün tersine Eleştirel Teorinin eleştirilmesi önemlidir. Bundan dolayı yazarı tebrik etmek gerekir.